

Robert Jastrzębski

- ▶ Uniwersytet Warszawski
(University of Warsaw, Poland)
Radca prawny
- ▶ e-mail: r.jastrzebski@wpia.uw.edu.pl
- ▶ ORCID: 0000-0002-7265-0614

DOI: 10.15290/mhi.2025.24.02.24

**PRAWO ZWYCZAJOWE A ZWYCZAJ:
ZWYCZAJE SPADKOWE WŁOŚCIAN W II RZECZYPOSPOLITEJ¹****Abstrakt**

Artykuł składa się z czterech części. Pierwsza z nich dotyczy pojęcia zwyczaju oraz prawa zwyczajowego. Autor omówił w niej teoretyczne i historycznoprawne zagadnienia, które są związane z obowiązywaniem prawa zwyczajowego, w tym instytucją *desuetudo* (odwyknienia), która ma również zastosowanie w przypadku obowiązywania prawa stanowionego. Kolejna część publikacji dotyczy prawa spadkowego II Rzeczypospolitej, w której czterech dawnych dzielnicach zaborczych obowiązywały odrębne systemy prawa spadkowego, tj. kodeks cywilny niemiecki, Kodeks Napoleona, kodeks cywilny austriacki i rosyjski Zbiór Praw. Trzecia część artykułu obejmuje zwyczaje spadkowe włościan, które obowiązywały w tych dzielnicach. Co istotne, zwyczaje te obejmowały około 60 procent społeczeństwa ówczesnego państwa polskiego i były często różnicowane regionalnie (w ramach danej dzielnicy).

¹ Publikacja stanowi rozszerzoną wersję wystąpienia pod tym samym tytułem na ogólnopolskiej konferencji naukowej z cyklu Wiosenne Spotkania Historyków Prawa nt. „Prawo zwyczajowe czy stanowione? – 200 lat Kodeksu Cywilnego Królestwa Polskiego”, 8 maja 2025 r., Łódź, zorganizowanej przez Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego.

W podsumowaniu zwrócono uwagę na wpływ zwyczajów spadkowych włościan na strukturę gospodarstw wiejskich oraz na projekty ustaw, które dotyczyły ich niepodzielności i odrębnego dziedziczenia. Wynika z tego, że obowiązujące wówczas zwyczaje spadkowe włościan miały ogromny wpływ na układ stosunków majątkowych ludności wiejskiej. Dokładne zaś wyznaczenie granicy między zwyczajem a prawem zwyczajowym często było i jest trudne do określenia, czego przykładem były zwyczaje spadkowe włościan w II Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: prawo zwyczajowe, zwyczaj, zwyczaje spadkowe włościan, prawo spadkowe, II Rzeczypospolita

CUSTOMARY LAW AND CUSTOM: CUSTOMARY INHERITANCE PRACTICES AMONG PEASANTS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

Abstract

The article is divided into four parts. The first addresses the concepts of *custom* and customary law and discusses theoretical and historical legal concepts related to the validity of *customary law*, including the doctrine of *desuetudo* (disuse), which also applies to statutory law. The second part of the article is centred around the inheritance law in the Second Polish Republic, where the four former partitioned territories operated under distinct legal regime, i.e. the German Civil Code, the Napoleonic Code, the Austrian Civil Code, and the Russian Digest of Laws. The third part examines the customary inheritance practices among the peasant population in these territories. Notably, these customary practices governed inheritance among approximately 60 percent of the population in interwar Poland, often differing significantly across regions – even within the same legal jurisdiction.

The summary examines the impact of customary inheritance practices among peasants on the structure of rural holdings and legislative efforts to preserve their indivisibility and establish separate inheritance frameworks. These customary inheritance practices played a decisive role in shaping the distribution of property and wealth among the rural population. The precise delineation between custom and customary law has frequently proven difficult, both historically and today, as exemplified by the customary inheritance practices among peasants in the Second Polish Republic.

Keywords: customary law, custom, customary inheritance practices among peasants, inheritance law, Second Polish Republic

1. Pojęcie zwyczaju i prawa zwyczajowego

Na wstępie należy stwierdzić, że zwyczaj i prawo zwyczajowe były już znane społeczeństwu pierwotnym. Zwrócił na to uwagę Bronisław Malinowski, który stwierdził, iż: „Nasze własne prawo jest niczym innym, jak zwyczajem o zasadniczej mocy obowiązującej, zwyczajem, który zabezpiecza sprawne funkcjonowanie naszych instytucji; zwyczajem, znajdującym posłuch nie tyle z bojaźni przed karami, lecz dla przyczyn o wiele głębszych, które socjolog wraz z psychologiem muszą wykryć”, dodając „Sądzę, że pod tym względem nie ma zasadniczego braku ciągłości pomiędzy naszym własnym społeczeństwem, a społeczeństwem ludów pierwotnych”².

Co istotne, w etnologicznym prawoznawstwie jego zdaniem przyjmuje się powszechnie, że: „dla dzikiego wszelki zwyczaj jest prawem i że nie ma on innego prawa, jak zwyczaj”, przy tym „wszelkiego zwyczaju słucha się znowu automatycznie i bezwzględnie, po prostu na drodze inercji”³. Wynika z tego, że różnica między zwyczajem a prawem zwyczajowym u ludów pierwotnych była bardzo płynna i trudna do zdefiniowania. Istota prawa zwyczajowego bowiem w ogóle jest związana z pojęciem prawa, a w ujęciu historycznoprawnym – ze stosunkiem do prawa stanowionego przez państwo, na co już na początku XX wieku zwrócił uwagę Stanisław Dniestrzański⁴.

W związku z tym należy prześledzić współcześnie wyodrębniane teoretyczne etapy tworzenia się prawa zwyczajowego. W kolejności są to przyzwyczajenie oraz zwyczaj. Pierwszy z nich dotyczy zasadniczo określonego powtarzalnego zachowania jednostki. Jeśli to zachowanie nabiera cech zbiorowych (społecznych), tj. dotyczy zachowań pewnej zbiorowości, wówczas należy uznać je za powszechny zwyczaj, który obowiązuje na określonym obszarze. W związku z tym zwyczaj był i jest związany z długotrwałą i stałą praktyką stosowania go. Jednym z nich jest zwyczaj prawny, który polega na przestrzeganiu norm przez określoną grupę ludzi. W praktyce chodzi o przestrzeganie pewnego sposobu postępowania⁵.

² B. Malinowski, *Prawo, zwyczaj, zbrodnia w społeczności dzikich*, z przedmową Cz. Znamierowskiego, Warszawa 2001, s. 16–17.

³ Ibidem, s. 93.

⁴ Zob. S. Dniestrzański, *O istocie prawa zwyczajowego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1904, s. 39–56, 81–101, 189–205.

⁵ Zob. Cz. Znamierowski, *Podstawowe pojęcia teorii prawa. Część pierwsza. Układ prawny i norma prawna*, Poznań 1934, s. 77–80; F. Studnicki, *Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy*, Kraków 1949, s. 30–38.

Kolejny etap, który jednak nie zawsze występuje w praktyce, stanowi kształtowanie się prawa zwyczajowego. Współczesne rozumienie i definicja prawa zwyczajowego są związane przede wszystkim z XIX-wieczną szkołą historyczną. Według tej szkoły podstawowym źródłem prawa było prawo zwyczajowe. Natomiast zadaniem ustawodawstwa – prawa stanowionego – miało być niejako „odkrywanie” norm prawa zwyczajowego, które już się wytworzyły i istnieją w świadomości narodu. W związku z tym ustawodawca *de facto* nie tworzył nowego prawa, a jedynie porządkował i systematyzował już istniejące prawo zwyczajowe. Dlatego prawo zwyczajowe miało być prawem wyższego rzędu w porównaniu z prawem stanowionym, o charakterze w zasadzie technicznym⁶.

Warto jednak zaznaczyć, że proces powstania prawa zwyczajowego jest trudny do uchwycenia. W odróżnieniu bowiem od prawa stanowionego brak jest norm wprowadzających, jak i derogujących normy prawa zwyczajowego. W związku z tym obowiązywanie prawa zwyczajowego było i jest trudne do dokładnego określenia w postaci okresu, tj. od określonej do określonej daty kalendarzowej, jak to ma zwykle miejsce w przypadku prawa stanowionego.

Pamiętać jednak należy o występującej w praktyce instytucji *desuetudo* (odwyknienia), która w pewnym sensie stanowi nawiązanie do prawa zwyczajowego, jeśli chodzi o jego nieobowiązywanie. Polega ona na tym, że określone normy prawa stanowionego nie są ani przestrzegane, ani stosowane. W związku z tym uważa się je za nieobowiązujące, w szczególności ma to miejsce w zmienionych warunkach ustrojowo-społecznych. W ten sposób ma zastosowanie behawioralne kryterium obowiązywania prawa, jednocześnie oparte na elementach aksjologicznych⁷. Egzemplifikacją tego był stosunek organów nowej władzy ludowej po drugiej wojnie światowej do ustawodawstwa II Rzeczypospolitej, jeśli nie było ono zgodne z nowymi zasadami ustrojowymi⁸.

⁶ Por. K. F. von Savigny *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, przekład i wstęp K. Opalek, Warszawa 1964, s. 54–59; E. Till, *O prawie zwyczajowym*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1877, nr 22; L. Petrażycki, *Zagadnienia prawa zwyczajowego*, tłum. J. Sunderland, Warszawa 1938, s. 13–42.

⁷ Zob. J. Wróblewski, *Concepts of Legal System and Conceptions of Validity (Pojęcia systemu obowiązywania prawa)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 1986, nr 24, s. 16 i n.; J. Nowacki, Z. Tabor, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1994, s. 151–152; Z. Ziemiński, *Desuetudo*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 11, s. 7–8.

⁸ Zob. J. Litwin, *W sprawie mocy obowiązującej niektórych ustaw przedwojennych*, „Palestra” 1957, nr 1; Z. Fenichel, *Nieuchylone a jednak nieobowiązujące*, „Państwo i Prawo” 1947,

W przypadku prawa zwyczajowego, jak stwierdził Franciszek Studnicki, „jeżeli mianowicie pulsująca w zwyczaju idea obowiązku społecznego zmieni się w ideę obowiązku prawnego, zwyczaj staje się prawem zwyczajowym”⁹. W ten sposób w teorii prawa zwyczajowego można wyróżnić dwa podstawowe elementy, tj. element zewnętrzny – faktyczne przestrzeganie – oraz element wewnętrzny – przekonanie o charakterze prawnym przestrzeganych norm. Te na pozór dwie proste – w swojej treści – przesłanki mogą jednak mieć różne znaczenie w poszczególnych teoriach prawa zwyczajowego, czego konsekwencją jest różne rozumienie tego terminu¹⁰.

Zasadnicza różnica między zwyczajem a prawem zwyczajowym również jest związana z przyjęciem określonej teorii prawa zwyczajowego¹¹. Według Studnickiego najważniejszym czynnikiem wyróżniającym jest powstanie stałej praktyki władz stosujących normę, która powstała w drodze zwyczaju. Natomiast *opinio iuris* dotycząca sytuacji, w której określona norma prawa zwyczajowego jest prawem, ma charakter wtórny. Wynika z tego, że brakuje ostrych kryteriów odróżniających prawo zwyczajowe od zwyczaju. Stąd też dokładne wymierzenie granicy (*limes*) między tymi pojęciami w praktyce jest trudne do osiągnięcia¹².

W II Rzeczypospolitej tradycyjnym przykładem zastosowania zwyczajów oraz prawa zwyczajowego było *sensu largo* prawo handlowe. Na uwagę zasługują zwyczaje handlowe publikowane przez izby przemysłowo-handlowe¹³ oraz zwyczaje handlowe występujące na ówczesnych giełdach pieniężnych i towarowych¹⁴.

nr 1; A. Stawarska-Rippel, *Nie uchylone a jednak nieobowiązujące. O niektórych aspektach ciągłości prawnej w początkach Polski Ludowej*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2004, nr 1.

⁹ F. Studnicki, *Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy*, Kraków 1949, s. 31.

¹⁰ Teorie prawa zwyczajowego zob. F. Studnicki, op. cit., s. 4–29.

¹¹ Zob. ibidem, s. 38–51.

¹² Zob. ibidem, s. 51–57.

¹³ Zob. *Zwyczaje Handlowe na Pomorzu, opracował i branżowo zestawił na podstawie orzeczeń Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni M. J. Korytowski starszy referendarz Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni*, Gdynia 1938; *Zwyczaje handlowe. Zbiór orzeczeń o zwyczajach handlowych wydanych przez Izbę Przemysłowo-Handlową we Lwowie w latach 1928–1938*, Lwów 1939.

¹⁴ Zob. H. Sand, *Znaczenie zwyczaju handlowego*, „Górnośląskie Wiadomości Gospodarcze” 1928, nr 8, 9, 10, 11; R. Jastrzębski, M. Duł, *Prawne regulacje działalności giełd towarowych w Polsce*, Warszawa 2007, s. 45–54.

W szczególności zastosowanie miały odnośne przepisy dwóch rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 roku – Kodeks zobowiązań¹⁵ oraz 27 czerwca 1934 roku – Kodeks handlowy¹⁶. W art. 1 ostatniego z kodeksów zostały określone źródła prawa handlowego, wśród których znalazło się, po przepisach kodeksu handlowego i ustaw szczególnych, powszechne w państwie prawo zwyczajowe¹⁷. W związku z tym uznawano, że prawem zwyczajowym są normy obowiązujące na podstawie faktycznego ich przestrzegania w obrocie oraz ogólnego przeświadczenia o ich mocy obowiązującej.

Zwyczaje zaś handlowe wiązały kupców w stosunkach między sobą (*inter partes*) i – co za tym idzie – nie stanowiły prawa zwyczajowego, przy czym stałe ich używanie mogło doprowadzić do tego, że przekształciły się one – po upływie pewnego czasu – w obowiązującą normę zwyczajową¹⁸. Oczywiście stosowania zwyczaju, w tym prawa zwyczajowego, nie można ograniczać tylko do prawa prywatnego, w tym handlowego. W szczególności bowiem zwyczaj odgrywał i odgrywa istotną rolę w praktyce stosowania prawa, np. w prawie administracyjnym, czy jeśli chodzi o tzw. prawo sędziowskie¹⁹. Egzemplifikacją tego były – często pomijane we współczesnej literaturze – zwyczaje spadkowe włościan w II Rzeczypospolitej, które stanowiły podstawę zmiany stosunków własnościowych na polskiej wsi. Dlatego celem publikacji jest przybliżenie tej tematyki oraz próba odpowiedzi na pytanie: czy zwyczaje spadkowe włościan można zaliczyć do prawa zwyczajowego?

¹⁵ Dz.U. 1933 nr 82, poz. 598. Zob. Z. Fenichel, „Zwyczaje” w kodeksie zobowiązań, „Głos Prawa” 1934, z. 6.

¹⁶ Dz.U. 1934 nr 57, poz. 502. Omówienie i zestawienie przepisów Kodeksu zobowiązań i Kodeksu handlowego, które odwoływały się do zwyczaju, szerzej: F. Studnicki, op. cit., s. 64–148. Istotne znaczenie miał art. 500 Kodeksu handlowego, zgodnie z którym domniemywało się, że zwyczaje handlowe są kupcowi znane, zob. T. Dziurzyński, Z. Fenichel, M. Honzatko, *Kodeks handlowy. Komentarz*, t. II, Kraków 1936, s. 689–692.

¹⁷ Zob. T. Dziurzyński, *Prawo zwyczajowe w przyszłej ustawie handlowej*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne” 1929, nr 1–12; S. Wróblewski, *Komentarz do kodeksu handlowego. Część I. Zeszyt 1 (art. 1–13)*, Kraków 1935, s. 6–14; T. Dziurzyński, Z. Fenichel, M. Honzatko, *Kodeks handlowy. Komentarz*, t. I, Kraków 1935, s. 6–7.

¹⁸ Zob. L. Koźmiński, *Zwyczaje handlowe kupno-sprzedaż*, Warszawa 1948, s. 8–11.

¹⁹ Zob. J.S. Langrod, *Uwagi o roli zwyczaju w prawie administracyjnym*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 2; J.S. Langrod, *O tzw. prawie sędziowskim*, „Państwo i Prawo” 1946, z. 8.

2. Prawo spadkowe w II Rzeczypospolitej

Prawo spadkowe podlegało regulacjom z okresu zaborów i – co za tym idzie – w zasadzie nie uległo ono istotnym zmianom w latach 1918–1939. Warto jednak zaznaczyć, że w łonie Komisji Kodyfikacyjnej, powołanej na podstawie ustawy z dnia 3 czerwca 1919 roku²⁰, dość wcześnie dostrzeżono konieczność szybkiej kodyfikacji tego działu prawa prywatnego. Jednak w rzeczywistości prace nad kodyfikacją prawa spadkowego ograniczyły się do opracowania dwóch projektów autorstwa Henryka Konica oraz Stanisława Wróblewskiego, w tym – po śmierci ostatniego z nich – do zmian wprowadzonych przez Kazimierza Przybyłowskiego²¹.

Co istotne, między innymi w trakcie prac komisji nad drugim z projektów uznano, że projekt prawa spadkowego nie powinien obejmować gospodarstw rolnych, gdyż ta gałąź prawa prywatnego powinna zawierać przepisy ogólne i nie dotyczyć tylko określonej warstwy społecznej. Przejście gospodarstw rolnych powinno zaś odbywać się na zasadzie aktów *inter vivos*, a nie *mortis causa*²².

Następnie na I Zjeździe Prawników Polskich w Wilnie w 1924 roku była poruszana kwestia kodyfikacji prawa zwyczajowego, w związku z odczytaniem też referatu Stanisława Bzowskiego, w których zaproponował on między innymi zebranie zwyczajów prawnych, a po uprządkowaniu ich przez uniwersytety znajdujące się w okręgu sądu apelacyjnego – przekazanie rezultatów prac Komisji Kodyfikacyjnej²³.

W związku z tym prawo spadkowe regulowały – na poszczególnych obszarach państwa polskiego – unormowania przede wszystkim wprowadzone jeszcze w wieku XIX²⁴. W ten

²⁰ Dz.Pr.P.P. 1919 nr 44, poz. 315.

²¹ Zob. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 3. *Okres międzywojenny*, Kraków 2001, s. 141. Szerzej o pracach Komisji Kodyfikacyjnej: L. Górnicki, *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Wrocław 2000, s. 269–311.

²² Zob. ibidem, s. 306.

²³ Zob. *Pamiętnik I Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8–10. VI. 1924 r.*, pod red. A. Parczewskiego i F. Bossowskiego, Wilno 1925, s. 124.

²⁴ Zob. Z. Radwański, *Kodyfikacja prawa i procesu cywilnego*, [w:] *Historia Państwa i Prawa Polski 1918–1939*, część II, pod red. F. Ryszki, pod ogólną red. J. Bardacha, Warszawa 1968, s. 148.

sposób istniały duże różnice w zakresie spadkobrania w poszczególnych dzielnicach II Rzeczypospolitej, do których należało zaliczyć:

1. dzielnicę zachodnią (dawny zabór pruski; tzw. województwa zachodnie, tj. województwo poznańskie, pomorskie i część górnośląska województwa śląskiego), w której obowiązywał kodeks cywilny niemiecki (*Bürgerliches Gesetzbuch*, tzw. BGB) z 1896 roku;
2. dzielnicę centralną (dawny obszar Królestwa Polskiego; tzw. województwa środkowe, tj. województwo łódzkie, warszawskie, lubelskie, kieleckie, część województwa białostockiego), w której obowiązywał Kodeks Napoleona z 1804 roku;
3. dzielnicę południową (dawny zabór austriacki; tzw. województwa południowe, tj. województwo krakowskie, lwowskie, tarnopolskie, stanisławowskie, południowa część województwa śląskiego), w której obowiązywał kodeks cywilny austriacki (*Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*, tzw. ABGB) z 1811 roku²⁵;
4. dzielnicę wschodnią (dawny zabór rosyjski; tzw. województwa wschodnie, tj. województwo wileńskie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, część województwa białostockiego), w której obowiązywał od 1840 roku tom X, część I Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego (*Swod Zakonow*) z 1832 roku²⁶.

Mozaika prawna w zakresie spadkobrania na ziemiach polskich powodowała, że prawo spadkowe było przedmiotem regulacji wewnętrznego prawa kolizyjnego, tj. Prawa

²⁵ Na obszarze Spisza i Orawy obowiązywało prawo węgierskie, przy czym na podstawie § 2 pkt 2 lit. c rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 14 września 1922 r. w przedmiocie organizacji sądownictwa na Spiszu i Orawie i rozciągnięcia na ten obszar mocy obowiązującej niektórych ustaw i rozporządzeń (Dz.U. 1922 nr 90, poz. 833) rozciągnięto moc obowiązującą postanowień powszechnego kodeksu cywilnego z 1811 roku z wyjątkiem rozdziału 13 i 14 części drugiej tego kodeksu oraz przepisów o dochodzie wdowim (§ 1243 powszechnego kodeksu cywilnego). Rozporządzenie to wydano na podstawie art. 2 ustawy z dnia 26 października 1921 r. w przedmiocie przepisów prawnych obowiązujących na obszarze Spisza i Orawy, należącym do Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1921 nr 89, poz. 657). Zob. J. Ciągwa, *Stan prawny na Spiszu i Orawie w latach międzywojennych*, „*Studia Iuridica Silesiana*” 1986, nr 11, s. 133–138.

²⁶ Szerzej: *Spadkowe prawo*, [w:] *Encyklopedia Podręczna Prawa Prywatnego założona przez Henryka Konica*, pod red. F. Zolla i J. Wasilkowskiego, t. IV, Warszawa 1939; poszczególne części, A. Ochanowicz, *Województwa zachodnie*, s. 2152–2178; F. Bossowski, *Województwa wschodnie*, s. 2178–2202; F. Zoll przy współudziale S. Kosińskiego, *Województwa południowe*, s. 2202–2267; E.J. Barwiński, *Województwa środkowe*, s. 2268–2306.

prywatnego międzydzielnicowego²⁷. Zostało ono oparte na tzw. łącznikach (punkty zahaczenia, zaczepiania, oparcia). Podstawowym łącznikiem przyjętym w prawie międzydzielnicowym było *lex domicilii*, czyli miejsce zamieszkania, siedziby²⁸.

Według art. 1 ustawy zdolność osobista obywatela polskiego oceniana była według prawa obowiązującego w miejscu jego zamieszkania. Zmiana miejsca zamieszkania – na podstawie następnego artykułu ustawy – powodowała podleganie nowemu prawu miejsca zamieszkania dopiero po upływie jednego roku, w dziedzinie zdolności osobistej, stosunków rodzinnych i praw spadkowych. Z kolei zgodnie z art. 27 ust. 1 ustawy dla spraw spadkowych właściwe było prawo, któremu spadkodawca podlegał osobiście w chwili śmierci. W związku z tym podstawową zasadą prawa międzydzielnicowego – w zakresie prawa spadkowego – była jedność spadku, co do właściwości prawa, oraz podporządkowanie go prawu osobistemu (personalnemu) spadkodawcy, tj. z reguły *lex domicilii*²⁹.

Zmiany prawa spadkowego dokonane przez ustawodawcę polskiego w latach 1918–1939 były niewielkie i dotyczyły przede wszystkim rozporządzeń ostatniej woli wojskowych, sporządzania testamentów na obszarze dawnego zaboru pruskiego³⁰ oraz tzw. Kresów Wschodnich, jeśli chodziło o ograniczenia płci i swobodę testowania.

²⁷ Dział VIII Prawa spadkowe (art. 27–30) ustawy z dnia 2 sierpnia 1926 r. o prawie właściwym dla stosunków prywatnych wewnętrznych (Prawo prywatne międzydzielnicowe) (Dz.U. 1926 nr 101, poz. 580).

²⁸ Zob. L. Górnicki, *Prawo cywilne...*, s. 116–133; R. Jastrzębski, *Prawo prywatne międzydzielnicowe. Zarys problematyki*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2015, t. 8, z. 3.

²⁹ Zob. Z. Fenichel, *Prawo prywatne międzynarodowe i międzydzielnicowe*, Kraków 1928, s. 77–83; F. Zoll, *Międzynarodowe i międzydzielnicowe prawo prywatne*, [w:] *Encyklopedia Podręczna Prawa Prywatnego*, założona przez H. Konica, pod red. F. Zolla i J. Wasilkowskiego, t. II, Warszawa 1936, s. 923–925; L. Górnicki, *Prawo prywatne międzydzielnicowe z 1926 r.*, [w:] *Okresy przejściowe. Ustrój i Prawo*, red. J. Przygodzki, Wrocław 2019, s. 190–191.

³⁰ Zob. ustawa z dnia 17 marca 1933 r. o rozporządzeniach ostatniej woli osób wojskowych (Dz.U. 1933 nr 31, poz. 262); rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Prawo o notaryjacie (Dz.U. 1933 nr 84, poz. 609); ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o zmianie § 2249 kodeksu cywilnego z 1896 r. (Dz.U. 1937 nr 16, poz. 102).

3. Zwyczaje spadkowe włościan

Zwyczaje spadkowe włościan – podobnie jak ogólne prawo spadkowe – były zróżnicowane dzielnicowo, a nawet występowały odrębności na poszczególnych dawnych terenach zaborczych. Było to związane ze zniesieniem poddaństwa oraz uwłaszczeniem chłopów w okresie zaborów, w tym z wprowadzonymi ograniczeniami w zakresie obrotu ziemią pouwłaszczeniową³¹. W ostatnim przypadku istotnym zagadnieniem był problem niepodzielności gospodarstw rolnych i ich dziedziczenia, który wynikał z postępującego rozdrobnienia własności rolnej na wsi i jego skutków gospodarczo-społecznych.

W 1916 roku Dominik Anc, opisując dziedziczenie majątków rolnych w państwach europejskich takich jak Austria, Niemcy, Szwajcaria oraz krytykując przyjęte w kodeksie Napoleona zasady działu spadku, uznał, że: „Królestwo Polskie, jak zresztą i inne ziemie zaludnione polską ludnością, jest przeważnie krajem drobnej własności ziemskiej, to uporządkowanie stosunków spadkowych, odnośnie do gospodarstw rolnych, a w szczególności drobnej własności, jest kwestią pierwszorzędного znaczenia”³².

Podobnego zdania był Franciszek Bujak, który w przedmowie do części pierwszej *Zwyczajów spadkowych włościan w Polsce* z 1928 roku stwierdził, że: „następstwem zniesienia poddaństwa i uwłaszczenia włościan było rozszerzenie na nieruchomości włościańskie zasad powszechnego prawa cywilnego, wzorowanych na prawie rzymskim, które w razie braku testamentu żąda równego podziału spadku między spadkobierców”, a „szybkie rozdrabnianie i zadłużanie gospodarstw włościańskich

³¹ Szerzej: M. Kniat, *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, t. I, Poznań 1939, t. II, Poznań 1949; W. Jakóbczyk, *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951; S. Śreniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956; S. Śreniowski, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831–1864*, Warszawa 1963; K. Groniowski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku*, Warszawa 1963; K. Groniowski, *Kwestia rolna w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1966; K. Sójka-Zielińska, *Prawne problemy podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego*, Warszawa 1966; R. Jastrzębski, *Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku*, [w:] *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*, red. P. Litwiniuk, Warszawa 2016.

³² Zob. D. Anc, *Dziedziczenie i działy majątków rolnych*, Warszawa 1916, s. 4.

pod wpływem wolności gospodarczej, obrotu ziemią i wolności jej dzielenia drogą spadku zwróciło uwagę na szkodliwość stosowania do nich tych liberalnych zasad prawnych”³³.

W ten sposób ukształtowana – przed wybuchem pierwszej wojny światowej – struktura agrarna i związane z nią regulacje prawne państw zaborczych obowiązywały po odzyskaniu przez państwo polskie niepodległości. Oczywiście były z tym związane, ukształtowane już w poułaszczeniowej rzeczywistości, zwyczaje spadkowe włościan, w dużej mierze oparte na tradycji prawnej oraz obowiązującym ustawodawstwie zaborczym. W XIX wieku zwyczaje spadkowe włościan na ziemiach polskich, poza zaborem pruskim, nie były opracowane systematycznie³⁴.

W II Rzeczypospolitej około 60% społeczeństwa stanowiła warstwa chłopska³⁵. W związku z tym – ze względu na strukturę społeczną – zwyczaje spadkowe włościan obejmowały większość ludności ówczesnego państwa polskiego i – co za tym idzie – skodyfikowane w XIX wieku prawo spadkowe w zasadzie nie obejmowało tej warstwy społecznej, tj. włościan. Powodowało to, że istniało duże zróżnicowanie w zakresie spadkobrania wśród ludności wiejskiej. Dlatego wyróżniano – jeśli chodzi o zwyczaje spadkowe włościan – zasadniczo cztery dzielnice: centralną, południową, wschodnią oraz zachodnią³⁶.

W związku z tym na podstawie wyników ankiet przeprowadzonych przez Ministerstwo Reform Rolnych i Wydział Ekonomiki Rolnej Drobnych Gospodarstw Wiejskich Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach opracowano w latach 1928–1929 materiały dotyczące poszczególnych wymienionych wyżej czterech dzielnic, w tym niektórych województw wchodzących w ich skład. Materiały te zostały oparte na kwestionariuszach, które były przesłane między innymi do sądów pokoju,

³³ F. Bujak, *Przedmowa*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część I, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. K. Kowalski, S. i K. Grzybowski oraz R. Karpińiec, Warszawa 1928, s. III.

³⁴ Ibidem, s. III–XI.

³⁵ Zob. J. Żarnowski, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973, s. 129–188; J. Żarnowski, *Chłopi*, [w:] *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 61.

³⁶ Zob. Z. Radwański, *Prawo spadkowe*, [w:] *Historia Państwa i Prawa Polski...*, s. 189–195; S. Płaza, op. cit., s. 142–147.

sądów powiatowych, notariuszy, sejmików powiatowych, wydziałów powiatowych.

Przeprowadzona ankieta objęła cały obszar ówczesnego państwa polskiego³⁷.

Ponadto zostały opracowane zagadnienia historycznoprawne dotyczące spadkobrania na polskiej wsi w Polsce nowożytnej (Polska przedrozbiorowa) oraz w okresie zaborów³⁸.

Pierwszym opracowaniem były zwyczaje spadkowe włościan w województwach południowych, opublikowane w 1928 roku. W studium tym omówiono sprawy: zwyczajów w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia, w tym podzielnosci małych gospodarstw wiejskich; włościańskie zwyczaje spadkowe w obrębie krakowskiego sądu apelacyjnego (zachodnia Małopolska); włościańskie zwyczaje spadkowe na Śląsku Cieszyńskim³⁹. Według opracowania ludność wiejska byłego zaboru austriackiego stosowała w zakresie dziedziczenia odmienne zwyczaje, które odbiegały od regulacji prawnych zawartych w obowiązującym na tym obszarze austriackim kodeksie cywilnym (ABGB)⁴⁰.

Przede wszystkim powszechny był zwyczaj przekazywania ziemi za życia właściciela, przy czym zastrzegał on użytkowanie określonej części gospodarstwa rolnego lub dożywotnie utrzymanie. Co istotne, umowy tego rodzaju nie były sporządzane w formie aktu notarialnego i – co za tym idzie – nie wpisywano ich do ksiąg wieczystych. Jeśli chodzi o czynności *mortis causa*, dotyczące majątku, np. testamenty, były one

³⁷ F. Bujak, *Przedmowa*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część I, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. K. Kowalski, S. i K. Grzybowski oraz R. Karpińiec, Warszawa 1928, s. XI–XX.

³⁸ Zob. J. Rafacz, *Włościańskie prawo spadkowe w Polsce nowożytnej*, Warszawa 1929 (odbitka z „Biblioteki Puławskiej” nr 12); także w: *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część V, oprac. J. Bekerman, J. Rafacz, Warszawa 1929; K. Kowalski, *Stosunki rodzinne i zwyczaje spadkowe włościan w latach 1775–1870 w świetle tabuli prowincjonalnej cyrkułów lwowskiego i samborskiego*, Warszawa 1932.

³⁹ Zob. K. Kowalski, *Prawne zwyczaje w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia oraz sprawa podzielnosci małych gospodarstw wiejskich w byłym zaborze austriackim*; S.M. Grzybowski, K. Grzybowski, *Włościańskie zwyczaje spadkowe w obrębie krakowskiego sądu apelacyjnego (Małopolska zachodnia)*; R. Karpińiec, *Włościańskie zwyczaje spadkowe na Śląsku cieszyńskim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część I, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. K. Kowalski, S. i K. Grzybowski oraz R. Karpińiec, Warszawa 1928.

⁴⁰ Zob. W. Styś, *Rozdrabnianie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931*, Lwów 1934, s. 58–67.

sporządzane zwykle w celu potwierdzenia dokonanych uprzednio działań rodzinnych. Natomiast zwyczaj wyposażenia dzieci – wstępujących w związek małżeński – przez rodziców miał charakter powszechny, przy czym wyposażenie to było wliczane do części spadkowej. Istotne znaczenie dla struktury rolnej miało dzielenie gospodarstw rolnych, co doprowadzało w praktyce do powstania gospodarstw karłowatych. Ponadto przekazywanie w całości gospodarstwa rolnego jednemu spadkobiercy należało do rzadkości. Dalszymi konsekwencjami zwyczajów spadkowych występujących w dzielnicy południowej ówczesnego państwa polskiego były przeludnienie wsi oraz brak samowystarczalności warsztatów rolnych.

Drugie opracowanie zwyczajów spadkowych włościan dotyczyło dzielnicy zachodniej, tj. dawnego zaboru pruskiego⁴¹. Na obszarze tym praktykowany był zwyczaj, jak szacowano w około 70%, przekazywania gospodarstw rolnych jeszcze za życia ich właściciela jednemu dziecku (następcy). Był to tzw. kontrakt zdania, przy czym były w nim określone spłaty dla pozostałych dzieci oraz dożywocie dla przekazującego gospodarstwo. W związku z tym rzadko dochodziło do dziedziczenia gospodarstw rolnych po śmierci spadkodawcy, w tym nie miało miejsca dzielenie ziemi, czyli w zasadzie nie występował jej podział. Poza tym, jeśli był sporządzany testament, wówczas jeden ze spadkobierców dziedziczył całe gospodarstwo, pozostali zaś otrzymywali spłaty.

W przypadku dziedziczenia ustawowego działy spadkowe były przeprowadzane w podobny sposób. Podziałowi natomiast ulegały przede wszystkim gospodarstwa karłowate, których żaden ze spadkobierców nie mógł ponieść ciężaru spłat rodzinnych. Oczywiście taka sytuacja prawna wynikała z przeprowadzonej w monarchii pruskiej reformy rolnej w XIX wieku, która preferowała samodzielne wysoko i średnio towarowe gospodarstwa rolne, oraz polityki gospodarczej państwa niemieckiego, np. w zakresie porządku dziedziczenia tzw. osad rentowych, które ustawowo dziedziczył dziedzic uprzywilejowany, na podstawie pruskiej ustawy z dnia 8 czerwca 1896 roku. Był nim zwykle najstarszy syn albo jego męscy potomkowie⁴².

⁴¹ Zob. J. Górski, *Włościańskie zwyczaje spadkowe w województwach poznańskim i pomorskim*; S. Kuczkowski, *Zwyczaje spadkowe na Górnym Śląsku*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część II, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach poznańskim, pomorskim i na Górnym Śląsku*, oprac. J. Górski, S. Kuczkowski, Warszawa 1929.

⁴² J. Górski, *Włościańskie zwyczaje spadkowe w województwach poznańskim i pomorskim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część II, *Zwyczaje spadkowe włościan*

Trzecie opracowanie zwyczajów spadkowych włościan obejmowało województwa centralne (warszawskie, kieleckie, łódzkie, lubelskie i zachodnią część województwa białostockiego), czyli obszar dawnego Królestwa Kongresowego⁴³. Na wstępie należy zaznaczyć, że obowiązujące na tym terenie normy Kodeksu Napoleona tylko w niewielkim zakresie pozwalały na swobodne rozporządzanie majątkiem w formie testamentu⁴⁴. Literalne zaś zastosowanie regulacji kodeksowych, polegające na przyznaniu w równych częściach spadku wszystkim dzieciom, które mogły żądać jego fizycznego podziału albo sprzedaży w drodze licytacji, spowodowałoby rozdrobnienie gospodarstw włościańskich⁴⁵.

Dlatego ustawodawca rosyjski, w związku z prowadzoną polityką poułaszczeniową, wprowadził już w 1865 roku ograniczenia w zakresie rozdrabniania gospodarstw, które następnie zostały powtórzone w 1891 roku. Co istotne, sądy zostały zwolnione z obowiązku ścisłego stosowania Kodeksu Napoleona w sprawach działowych drobnej własności wiejskiej. Konsekwencją tego była przyjęta linia orzecznicza, zgodnie z którą – jeśli podział gospodarstwa wiejskiego nie był możliwy z punktu widzenia gospodarczego – sąd nie miał obowiązku przeprowadzania licytacji i mógł przekazać je jednemu lub kilku spadkobiercom, przy czym był z tym związany obowiązek spłaty pozostałych sukcesorów⁴⁶.

w województwach poznańskim, pomorskim i na Górnym Śląsku, oprac. J. Górski, S. Kuczkowski, Warszawa 1929, s. 30–33, 72–91.

⁴³ Zob. J. Wasilkowski, *Przejęcie gospodarstw małorolnych na zstępnych i zagadnienia reformy spadkobrania włościańskiego (województwo warszawskie oraz zachodnia część województwa białostockiego, podlegająca prawom b. Królestwa Kongresowego)*; W. Jaskłowski, *Sprawa dziedziczenia gospodarstw wiejskich w województwie kieleckim*; J. Górski, *Spadkobranie gospodarstw wiejskich w województwie łódzkim*; K. Kowalski, *Prawne zwyczaje w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia oraz sprawa niepodzielności małych gospodarstw wiejskich w województwie lubelskim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część III, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe)*, oprac. J. Górski, W. Jaskłowski, K. Kowalski, J. Wasilkowski, Warszawa 1929.

⁴⁴ Zob. art. 913–919 Kodeksu Napoleona, zawarte: *Prawo cywilne obowiązujące w województwach centralnych. Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego. Prawo małżeńskie. Kodeks Cywilny Napoleona. Kodeks Zobowiązań. Ustawy Hipoteczne. Ustawy Związkowe*, zebrał i opracował Z. Łączyński, Warszawa 1937 (reprint: Warszawa 1997), s. 222–224.

⁴⁵ Szerzej: E.J. Barwiński, *Prawo spadkowe obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym w zarysie*, Warszawa 1938, s. 66–110.

⁴⁶ Zob. J. Wasilkowski, *Przejęcie gospodarstw małorolnych na zstępnych i zagadnienia reformy spadkobrania włościańskiego (województwo warszawskie oraz zachodnia*

W województwach centralnych również powszechnie był stosowany zwyczaj przekazywania gospodarstwa wiejskiego jeszcze za życia rodziców w formie notarialnej umowy darowizny albo fikcyjnej umowy sprzedaży. Ci ostatni zwykle mieli otrzymać dożywotnie utrzymanie lub użytkowanie części gospodarstwa. Jednakże w porównaniu na przykład z dzielnicą zachodnią częściej dochodziło do dziedziczenia ustawowego, a sporządzanie testamentów należało do rzadkości. Warto zaznaczyć, że zakazy podziału gospodarstw rolnych – wprowadzone przez władze rosyjskie – były często obchodzone przez przekazywanie spadkobiercom w posiadanie przypadającej dla nich części spadku np. w formie długoletniej dzierżawy z prawem wzniesienia budynków.

Ostatnie opracowanie dotyczyło czterech województw kresowych, tj. województw wileńskiego, nowogrodzkiego, wołyńskiego, poleskiego oraz wschodnich powiatów województwa białostockiego⁴⁷. W latach 60. XIX wieku na tym obszarze miało miejsce uwłaszczenie chłopów, które jednak nie spowodowało, że powstały indywidualne gospodarstwa rolne. Przed wybuchem pierwszej wojny światowej – w wyniku reformy rolnej przeprowadzonej przez Piotra Stołypina – powstała indywidualna własność gospodarstw rolnych, na podstawie ukazów z 1906 i 1907 roku. Wpływ na zwyczaje włościan miało przede wszystkim rosyjskie prawo cywilne⁴⁸, przy czym zwyczaje spadkowe w coraz mniejszym stopniu miały zastosowanie wśród włościan.

część województwa białostockiego, podlegająca prawom b. Królestwa Kongresowego), [w:] Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce, część III, Zwyczaje spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe), oprac. J. Górski, W. Jaskłowski, K. Kowalski, J. Wasilkowski, Warszawa 1929, s. 50–53; A. Słomiński, Prawo cywilne (obowiązujące w b. Kongresówce) w życiu (spadki i testamenty). Uwzględniony stan ustawodawstwa i judykatury na 1/I – 1936 roku, Warszawa 1936, s. 15–33; Kodeksy cywilne obowiązujące na Ziemiach Centralnych Polski włącznie z kodeksem zobowiązań wraz z ustawami, rozporządzeniami i dekretami Prezydenta Rzeczypospolitej, uzupełniającymi i związkowymi, obowiązującymi na ziemiach centralnych i na całym obszarze Państwa, tezami z orzeczeń pod odnośniami artykułami, rozporządzeniami ministerjalnymi i wskazaniem artykułów związkowych, oprac. E. Muszański, Warszawa 1936, s. 698–706.

⁴⁷ Zob. K. Petruszewicz, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach wileńskim i nowogrodzkim*; W. Staniewicz, *Przyczynki do zwyczajów spadkowych włościan w województwie wileńskim i nowogrodzkim*; A. Bobkowski, *Włościańskie zwyczaje spadkowe na Wołyniu*; Szymon Muzykant, *Włościańskie prawo spadkowe w województwie poleskim i 5 wschodnich powiatach wojew. białostockiego*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część IV, *Zwyczaje spadkowe włościan w czterech województwach kresowych*, oprac. A. Bobkowski, Szymon Muzykant, K. Petruszewicz, W. Staniewicz, Warszawa 1929.

⁴⁸ Szerzej: K. Petruszewicz, op. cit., s. 8–32; A. Bobkowski, *Włościańskie zwyczaje spadkowe na Wołyniu*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część IV, *Zwyczaje spadkowe*

W II Rzeczypospolitej istotne znaczenie miały regulacje prawne, które wprowadziły zmiany do rosyjskiego prawa spadkowego. Prawo to bowiem było krytykowane, gdyż stwarzało chaos w stosunkach prawnych, rozkład rodzin włościańskich oraz było zróżnicowane miejscowo⁴⁹. Zmiany te wynikały z wejścia w życie między innymi ustawy z dnia 11 maja 1922 roku o uchyleniu ograniczeń w sprawach spadkowych kobiet w Ziemi Wileńskiej i w województwach: nowogródzkim, poleskim i wołyńskim, oraz w powiatach: bielskim, białostockim, białowieskim, grodzieńskim, sokólskim i wołkowyskim województwa białostockiego w brzmieniu, ustalonym nowelą z dnia 18 maja 1922 roku⁵⁰; rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 marca 1927 roku o unormowaniu stanu prawnego w województwach: wileńskim, nowogródzkim, poleskim i wołyńskim oraz powiatach: grodzieńskim, wołkowyskim, białostockim, bielskim, i sokólskim województwa białostockiego⁵¹; rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 roku o uchyleniu odrębności stanowych⁵² oraz ustawy z dnia 13 marca 1934 roku o zmianie niektórych przepisów o majątkach rodowych w województwach wschodnich⁵³. Regulacje te miały na celu przede wszystkim zniesienie na tym terenie różnic płciowych, stanowych oraz rozszerzenie swobody testowania.

włościan w czterech województwach kresowych, oprac. A. Bobkowski, Szymon Muzykant, K. Petrusiewicz, W. Staniewicz, Warszawa 1929, s. 140–152.

⁴⁹ Na temat stanu prawnego i prac nad zmianami prawa rosyjskiego, zob. W. S., *O zwyczajach spadkowych włościan w gm. Ejszyskiej pow. Lidzkiego ziemi Wileńskiej*, „Tygodnik Rolniczy” 1924, nr 29–30; S. Muz., *Zwyczaj, jako źródło prawa włościańskiego na kresach wschodnich*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 35; S. Muz., *Jeszcze o zwyczaju jako o źródle prawa włościańskiego na kresach wschodnich*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 40; S. Muzykant, *Zwyczaj czy ogólna norma prawa cywilnego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1926, nr 26; A. Bobkowski, *Czy rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. (poz. 824) wyłącza możliwość zastosowania zwyczajów włościańskich na kresach?*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1929, nr 34; B. Sekutowicz, *Chaos w stosunkach prawnych na kresach wschodnich, jako skutek stosowania prawa zwyczajowego przy spadkobranu włościan*, „Przegląd Notarialny” 1929, nr 3; A. Bobkowski, *Stan obecny spadkobrania włościańskiego na Wołyniu i konieczność reformy*, „Głos Sądownictwa” 1930, nr 2; A. Bobkowski, *Rozkład rodziny włościańskiej na Wołyniu a zwyczaje spadkowe (osobne odbicie z „Rocznika Wołyńskiego” t. I)*, Równe 1930; Z. Jasiński, *Stosowanie zwyczajów w prawie spadkowym włościańskim*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, nr 1.

⁵⁰ Dz.U. 1922 nr 43, poz. 358.

⁵¹ Dz.U. 1927 nr 31, poz. 258.

⁵² Dz.U. 1927 nr 92, poz. 824. Zmiana: ustawa z dnia 14 kwietnia 1937 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uchyleniu odrębności stanowych (Dz.U. 1937 nr 30, poz. 223).

⁵³ Dz.U. 1934 nr 29, poz. 236.

W praktyce jednak nadal obowiązywały zwyczaje włościan, a sporządzanie testamentów należało do rzadkości. Najbardziej charakterystyczny zwyczaj spadkowy polegał na wyposażaniu w ruchomości i pieniądze dzieci, które opuszczały gospodarstwo rodzinne. Dzieci te zwykle nie otrzymywały już jakiegokolwiek części spadku. Pozostałym zaś dzieciom rodzice – jeszcze za życia – przekazywali ziemię o równych obszarach, przy czym ojciec zatrzymywał dla siebie działkę o areale równym temu, który przypadł każdemu z dzieci. Działkę tę otrzymywało dziecko, które utrzymywało rodziców do ich śmierci. Co istotne, na tych terenach nie była znana umowa dożywocia. Charakterystyczną instytucją prawa spadkowego zaś była instytucja prymactwa, która dopuszczała do dziedziczenia osoby niezwiązane więzami krwi, a wchodzące w skład wspólnoty rodzinnej, np. zięciów. Podział ziemi odbywał się automatycznie, bez brania pod uwagę kryteriów ekonomicznych. Działka, którą otrzymywały dzieci, miała mieć taką samą wielkość, a ziemia – gatunek. Konsekwencją tego było powstawanie karłowatych i nierentownych gospodarstw.

4. Podsumowanie

Zagadnienie ujednostajnienia prawa spadkowego włościan było przedmiotem prac w okresie dwudziestolecia międzywojennego. W szczególności zwracano uwagę na wyniki badań nad zwyczajami spadkowymi włościan, które miały stanowić podstawę prac nad ogólnopolską regulacją prawa spadkowego dla tej warstwy społecznej. W związku z tym szukano zwyczajów wspólnych dla spadkobrania włościan na obszarze ówczesnego państwa polskiego. Ponadto krytykowano postępujący proces dzielenia gruntów wiejskich, z czym była związana przebudowa ustroju rolnego państwa⁵⁴.

⁵⁴ Zob. J. Bekerman, *Kilka luźnych uwag o reformie spadkobrania włościańskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1927, nr 19, 20, 21, 22, 23; J. Bekerman, *Luźne uwagi o spadkobranii włościańskim i jego reformie*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część V, oprac. J. Bekerman, J. Rafacz, Warszawa 1929; K. Głębocki, *Wyniki badań nad zwyczajami spadkowymi włościan w Polsce*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1929, nr 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20; J. Górski, *Reforma ustawodawstwa spadkowego w odniesieniu do drobnych gospodarstw wiejskich*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1929, nr 3; W. Jaskłowski, *O potrzebie reformy spadkobrania gospodarstw małorolnych. Opracowane na podstawie dzieła zbiorowego p. t. „Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce” wydanego przez Instytut w Puławach*, „Głos Sądownictwa” 1930, nr 7–8, 9, 10; S. Wróblewski, *Postulaty prawnicze przy unormowaniu zagadnienia niepodzielności drobnych gospodarstw*, „Rolnictwo” 1930, t. II, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1939, nr 2; S. Lipowski, *W sprawie*

Ekonomicznym skutkiem zwyczajów spadkowych włościan w II Rzeczypospolitej było rozdrobnienie własności chłopskiej, w szczególności na obszarze dzielnicy południowej (dawny zabór austriacki) oraz centralnej i wschodniej (dawny zabór rosyjski).

W 1927 roku można znaleźć informację o opracowanym przez ministerstwo reform rolnych projekcie ustawy o osadach niepodzielnych i odrębnym dziedziczeniu tych osad. Projekt składał się z 35 artykułów. Główne zasady projektu były następujące:

1. osada miała przechodzić na jednego dziedzica, reszta zaś rodzeństwa – za swoje schedy spadkowe – miała otrzymać spłaty pieniężne, o ile spadkodawca pozostawił kilku spadkobierców;
2. należności, przypadające współspadkobiercom, miały być zabezpieczone hipotecznie, o ile obejmujący osadę nie mógł ich spłacić;
3. współspadkobiercy mieli mieć prawo pierwokupu, jeśli osada została sprzedana w ciągu 20 lat od daty otwarcia spadku;
4. prawo pierwokupu miało mieć także zastosowanie w razie sprzedaży osady przez licytację⁵⁵.

Kolejne projekty miały już charakter projektów sejmowych. Zaliczyć do nich należało między innymi projekt ustawy z 1930 roku o ograniczeniu nadmiernego podziału gruntów, wniesiony przez ministra reform rolnych Witolda Staniewicza⁵⁶, oraz projekt ustawy z 1937 roku o niepodzielnych gospodarstwach wiejskich, wniesiony przez posła Franciszka Bartczaka⁵⁷. Celem ich było przeciwdziałanie nadmiernemu rozdrobnieniu gospodarstw rolnych i związanej z tym pauperyzacji polskiej wsi. Projekty te również nie stały się prawem obowiązującym⁵⁸.

działów włościańskich, „Głos Sądownictwa” 1938; A. Fidlerówna, *Spadkobranie włościańskie na ziemiach polskich*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1939, nr 1, 2; M. Piekarski, *Działy spadkowe gospodarstw wiejskich (de lege ferenda)*, „Głos Sądownictwa” 1939, nr 7–8; W. Świerzeńska, *Wpływ prawa na proces rozdrabniania gruntów*, „Rolnictwo” 1937, t. IV, z. 2.

⁵⁵ Zob. S. Muzykant, *Odrębne prawo dziedziczenia osad niepodzielnych*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1927, nr 45.

⁵⁶ Zob. druk sejmowy Nr 794, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, druga kadencja (1928–1930).

⁵⁷ Zob. druk sejmowy, Nr 343, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, czwarta kadencja (1935–1938).

⁵⁸ Szerzej: *Niepodzielność gospodarstw wiejskich*, „Przegląd Notarialny” 1937, nr 5, 6; S. Breyer, *Niepodzielne gospodarstwa wiejskie (Uwagi do projektu p. posła Bartczaka)*, „Przegląd Notarialny” 1937, nr 17–18; H. Świątkowski, *Zagadnienie niepodzielności gospodarstw wiejskich*, Warszawa 1938, s. 21–40; S. Kwiecień, *Zagadnienie niepodzielności*

Warto zaznaczyć, że problem rozdrobnienia gospodarstw wiejskich występował także w innych państwach europejskich. Dlatego zwracano uwagę w szczególności na rozwiązania niemieckie, przy tym krytykowano kodeksy cywilne, które nakazywały równy podział ziemi chłopskiej, np. Kodeks Napoleona. W szczególności szeroko była komentowana ustawa niemiecka z 1933 roku o zagrodach dziedzicznych, którą porównywano z polskimi projektami ustawodawczymi⁵⁹. Ostatecznie nie doszło do uchwalenia i – co za tym idzie – uchylenia zwyczajów spadkowych włościan przez cały okres II Rzeczypospolitej. Nie miały wpływu na to miał wielki kryzys gospodarczy, który spowodował obniżenie cen ziemi uprawnej oraz spadek dochodowości gospodarstw rolnych ze względu na drastyczny spadek cen towarów rolnych⁶⁰.

Na zakończenie należy odpowiedzieć na pytanie: czy zwyczaje spadkowe włościan w II Rzeczypospolitej były polskim prawem zwyczajowym w zakresie spadkobrania? Na tak postawione pytanie nie ma jednoznacznej odpowiedzi, stosowanie bowiem zwyczajów spadkowych było niejednolite w poszczególnych dzielnicach ówczesnego państwa polskiego, a różnica między zwyczajem a prawem zwyczajowym była i jest trudna do określenia. Wspólnym zaś ich mianownikiem było regulowanie stosunków własnościowych wynikających ze spadkobrania zwykle w inny sposób, niż wynikałoby to z norm praw pisanych (cywilnych), które obowiązywały w dawnych dzielnicach zaborczych.

Należy jednak uznać, że zwyczaj staje się normą prawną wówczas, gdy ustawodawca dopuści jego stosowanie, jak to miało miejsce na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w zakresie dziedziczenia gospodarstw włościańskich. W przypadku pozostałych dzielnic zwyczaje – jeśliby przyjąć, że nie miały one mocy obowiązującej

gospodarstw wiejskich na gruncie ustawodawstwa II RP, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. LXXIV, z. 1.

⁵⁹ Zob. S.M. Grzybowski, *Niepodzielność gospodarstw włościańskich a zwyczaje spadkowe*, „Przegląd Notarialny” 1929, nr 1 i 2; K. Żuromski, *Ustawa Rzeszy Niemieckiej z 29.IX.1933 o dziedzicznych zagrodach chłopskich*, „Przegląd Notarialny” 1934, nr 13–14; S. Gołąb, *Prądy w prawoznawstwie III Rzeszy*, Warszawa 1936, s. 31–35; S.M. Grzybowski, *Pojęcie spadku i dziedzica w powszechnym prawie spadkowym a w niemieckiej ustawie o zagrodach dziedzicznych*, „Przegląd Sądowy” 1936, nr 10, 11; H. Świątkowski, *Zagadnienie niepodzielności gospodarstw wiejskich*, Warszawa 1938, s. 16–21; A. Fidlerówna, *Spadkobranie włościańskie według prawa niemieckiego, szwajcarskiego i projektu polskiego oraz kwestja kredytów dla spraw rodzinnych*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1939, nr 5, 6; S. Płaza, op. cit., Kraków 2001, s. 147–150.

⁶⁰ Zob. J. Bekerman, *Spadkobranie włościan a kryzys ekonomiczny*, „Głos Sądownictwa” 1933.

normy prawnej – wywierały ogromny wpływ na układ stosunków majątkowych ludności wiejskiej. Były one bowiem wyrazem preferowanych przez włościan form urządzenia własnych spraw majątkowych w ramach obowiązujących norm prawa spadkowego. I co istotne, odbywały się nierzadko wbrew tym normom⁶¹.

W związku z tym wiele racji miał Przemysław Dąbkowski, który omawiając w 1920 roku przyszłe zadania Komisji Kodyfikacyjnej, skonstatował, że: „Chłop nie może często zrozumieć prawa obowiązującego, a juryści nasi nie mogą pojąć dziwnych, ich zdaniem, zapatrywań chłopskich. Nieporozumienia te doprowadzały niejednokrotnie do wyroków, które wedle zasad prawa obowiązującego były zupełnie słuszne, które jednak chłop z dziwnym uporem uważał za niesprawiedliwe i krzywdzące”, a „Przyczyną tego rozdźwięku jest konserwatyzm chłopski. Chłop trzyma się wytrwale dawnych zapatrywań, nowe prawa spływały tylko po nim po wierzchu, nie przenikając do jego umysłu. Można też powiedzieć bez przesady, że lud, a obok niego drobna szlachta zaściankowa (np. na Podlasiu, Mazowszu), są jedyną warstwą społeczeństwa polskiego, u której żyją jeszcze dzisiaj poglądy i zapatrywania dawnego prawa polskiego”⁶².

Bibliografia

Akty prawne

Ustawa z dnia 3 czerwca 1919 r. o Komisji Kodyfikacyjnej (Dz. Praw Państwa Polskiego 1919 nr 44, poz. 315).

Ustawa z dnia 26 października 1921 r. w przedmiocie przepisów prawnych obowiązujących na obszarze Spisza i Orawy, należącym do Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1921 nr 89, poz. 657).

Ustawa z dnia 11 maja 1922 r. o uchyleniu ograniczeń w sprawach spadkowych kobiet w Ziemi Wileńskiej i w województwach: nowogrodzkim, poleskim i wołyńskim, oraz w powiatach: bielskim, białostockim, białowieskim, grodzieńskim, sokólskim i wołkowyskim województwa białostockiego w brzmieniu, ustalonem nowelą z dnia 18 maja 1922 r. (Dz.U. 1922 nr 43, poz. 358).

⁶¹ Zob. W. Świerzeńska, *Wpływ prawa na proces rozdrabniania gruntów*, „Rolnictwo” 1937, t. IV, z. 2, s. 8.

⁶² P. Dąbkowski, *Dawne prawo polskie a zadania Komisji Kodyfikacyjnej. Odczyt, wygłoszony na zamknięcie VI-go Zjazdu Prawników i Ekonomistów Polskich w Warszawie 23 maja 1920 r. w sali obrad Rady Miejskiej*, Warszawa 1920, s. 3.

- Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o prawie właściwym dla stosunków prywatnych wewnętrznych (Prawo prywatne międzydzielnicowe) (Dz.U. 1926 nr 101, poz. 580).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 marca 1927 r. o unormowaniu stanu prawnego w województwach: wileńskim, nowogródzkim, poleskim i wołyńskim oraz powiatach: grodzieńskim, wołkowyskim, białostockim, bielskim, i sokólskim województwa białostockiego (Dz.U. 1927 nr 31, poz. 258).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uchyleniu odrębności stanowych (Dz.U. 1927 nr 92, poz. 824).
- Ustawa z dnia 17 marca 1933 r. o rozporządzeniach ostatniej woli osób wojskowych (Dz.U. 1933 nr 31, poz. 262).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań (Dz.U. 1933 nr 82, poz. 598).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Prawo o notariacie (Dz.U. 1933 nr 84, poz. 609).
- Ustawa z dnia 13 marca 1934 r. o zmianie niektórych przepisów o majątkach rodowych w województwach wschodnich (Dz.U. 1934 nr 29, poz. 236).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 czerwca 1934 r. – Kodeks handlowy (Dz.U. 1934 nr 57, poz. 502).
- Ustawa z dnia 22 lutego 1937 r. o zmianie § 2249 kodeksu cywilnego z 1896 r. (Dz.U. 1937 nr 16, poz. 102).
- Ustawa z dnia 14 kwietnia 1937 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. o uchyleniu odrębności stanowych (Dz.U. 1937 nr 30, poz. 223).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 14 września 1922 r. w przedmiocie organizacji sądownictwa na Spiszu i Orawie i rozciągnięcia na ten obszar mocy obowiązującej niektórych ustaw i rozporządzeń (Dz.U. 1922 nr 90, poz. 833).

Materiały ustawodawcze

- Projekt ustawy z 1930 r. o ograniczeniu nadmiernego podziału gruntów, wniesiony przez Ministra Reform Rolnych Witolda Staniewicza, druk sejmowy, Nr 794, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, druga kadencja (1928–1930).
- Projekt ustawy z 1937 r. o niepodzielnych gospodarstwach wiejskich, wniesiony przez posła Franciszka Bartczaka, druk sejmowy, Nr 343, Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, czwarta kadencja (1935–1938).

Opracowania

- Anc Dominik, *Dziedziczenie i działy majątków rolnych*, Warszawa 1916.
- Barwiński Eugenjusz J., *Prawo spadkowe obowiązujące w b. Królestwie Kongresowym w zarysie*, Warszawa 1938.

- Bekerman Józef, *Kilka luźnych uwag o reformie spadkobrania włościańskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1927, nr 19, 20, 21, 22, 23, s. 254–259, 269–271, 283–285, 297–302, 311.
- Bekerman Józef, *Luźne uwagi o spadkobranii włościańskim i jego reformie*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce*, część V, oprac. Józef Bekerman, Józef Rafacz, Warszawa 1929, s. 39–99.
- Bekerman Józef, *Spadkobranie włościan a kryzys ekonomiczny*, „Głos Sądownictwa” 1933, nr 1, s. 3–5.
- Bobkowski Adam, *Czy rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 października 1927 r. (poz. 824) wyłącza możliwość zastosowania zwyczajów włościańskich na kresach?*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1929, nr 34, s. 524–525.
- Bobkowski Adam, *Rozkład rodziny włościańskiej na Wołyniu a zwyczaje spadkowe (osobne odbicie z „Rocznika Wołyńskiego” t. I)*, Równe 1930.
- Bobkowski Adam, *Stan obecny spadkobrania włościańskiego na Wołyniu i konieczność reformy*, „Głos Sądownictwa” 1930, nr 2, s. 82–90.
- Bobkowski Adam, *Włościańskie zwyczaje spadkowe na Wołyniu*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce*, część IV, *Zwyczajne spadkowe włościan w czterech województwach kresowych*, oprac. Adam Bobkowski, Szymon Muzykant, Kazimierz Petruszewicz, Witold Staniewicz, Warszawa 1929, s. 89–176.
- Breyer Stefan, *Niepodzielne gospodarstwa wiejskie (Uwagi do projektu p. pośła Bartczaka)*, „Przegląd Notarialny” 1937, nr 17–18, s. 373–381.
- Bujak Franciszek, *Przedmowa*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce*, część I, *Zwyczajne spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. Karol Kowalski, Stefan i Konstanty Grzybowski oraz Rudolf Karpiniec, Warszawa 1928, s. III–XIV.
- Ciągwa Józef, *Stan prawny na Spiszu i Orawie w latach międzywojennych*, „Studia Iuridica Silesiana” 1986, nr 11, s. 120–151.
- Dąbkowski Przemysław, *Dawne prawo polskie a zadania Komisji Kodyfikacyjnej. Odczyt, wygłoszony na zamknięcie VIgo Zjazdu Prawników i Ekonomistów Polskich w Warszawie 23 maja 1920 r. w sali obrad Rady Miejskiej*, Warszawa 1920.
- Dniestrzański Stanisław, *O istocie prawa zwyczajowego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1904, s. 39–56, 81–101, 189–205.
- Dziurzyński Tadeusz, Fenichel Zygmunt, Honzatko Mieczysław, *Kodeks handlowy. Komentarz*, t. II, Kraków 1936.
- Dziurzyński Tadeusz, Fenichel Zygmunt, Honzatko Mieczysław, *Kodeks handlowy. Komentarz*, t. I, Kraków 1935.
- Dziurzyński Tadeusz, *Prawo zwyczajowe w przyszłej ustawie handlowej*, „Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne” 1929, nr 1–12, s. 356–367.
- Fenichel Zygmunt, „Zwyczajne” w kodeksie zobowiązań, „Głos Prawa” 1934, z. 6, s. 125–132.
- Fenichel Zygmunt, *Nieuchylone a jednak nieobowiązujące*, „Państwo i Prawo” 1947, nr 1, s. 42–54.

- Fenichel Zygmunt, *Prawo prywatne międzynarodowe i międzydzielnicowe*, Kraków 1928.
- Fidlerówna Anna, *Spadkobranie włościańskie na ziemiach polskich*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1939, nr 1, 2, s. 20–25, 31–38.
- Fidlerówna Anna, *Spadkobranie włościańskie według prawa niemieckiego, szwajcarskiego i projektu polskiego oraz kwestja kredytów dla spraw rodzinnych*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1939, nr 5, 6, s. 21–27, 28–35.
- Głębocki K., *Wyniki badań nad zwyczajami spadkowymi włościan w Polsce*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1929, nr 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, s. 148–149, 160–161, 176–177, 211–212, 221–222, 237–238, 253–254, 271, 288–289, 305.
- Gołąb Stanisław, *Prądy w prawoznawstwie III Rzeszy*, Warszawa 1936.
- Górnicki Leonard, *Prawo cywilne w pracach Komisji Kodyfikacyjnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Wrocław 2000.
- Górnicki Leonard, *Prawo prywatne międzydzielnicowe z 1926 r.*, [w:] *Okresy przejściowe. Ustrój i Prawo*, red. Jacek Przygodzki, Wrocław 2019, s. 163–191.
- Górski Józef, *Reforma ustawodawstwa spadkowego w odniesieniu do drobnych gospodarstw wiejskich*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1929, nr 3, s. 288–300.
- Górski Józef, *Spadkobranie gospodarstw wiejskich w województwie łódzkim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część III, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe)*, oprac. Józef Górski, Wacław Jaskłowski, Karol Kowalski, Jan Wasilkowski, Warszawa 1929, s. 143–183.
- Górski Józef, *Włościańskie zwyczaje spadkowe w województwach poznańskim i pomorskim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część II, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach poznańskim, pomorskim i na Górnym Śląsku*, oprac. Józef Górski, Stefan Kuczkowski, Warszawa 1929, s. 1–96.
- Groniowski Krzysztof, *Kwestia rolna w Królestwie Polskim 1871–1914*, Warszawa 1966.
- Groniowski Krzysztof, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 roku*, Warszawa 1963.
- Grzybowski Stefan M., Grzybowski Konstanty, *Włościańskie zwyczaje spadkowe w obrębie krakowskiego sądu apelacyjnego (Małopolska zachodnia)*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część I, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. Karol Kowalski, Stefan i Konstanty Grzybowscy oraz Rudolf Karpiniec, Warszawa 1928, s. 95–130.
- Grzybowski Stefan M., *Niepodzielność gospodarstw włościańskich a zwyczaje spadkowe*, „Przegląd Notarialny” 1929, nr 1 i 2, s. 122–128.
- Grzybowski Stefan M., *Pojęcie spadku i dziedzica w powszechnym prawie spadkowym a w niemieckiej ustawie o zagrodach dziedzicznych*, „Przegląd Sądowy” 1936, nr 10, 11, s. 309–317, 346–350.
- Jakóbczyk Witold, *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce w XIX w.*, Warszawa 1951.
- Jasiński Zbigniew, *Stosowanie zwyczajów w prawie spadkowym włościańskim*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, nr 1, s. 7–9.

- Jaskłowski Wacław, *O potrzebie reformy spadkobrania gospodarstw małorolnych. Opracowane na podstawie dzieła zbiorowego p. t. „Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce”* wydane przez Instytut w Puławach”, „Głos Sądownictwa” 1930, nr 7–8, 9, 10, s. 422–427, 501–506, 673–676.
- Jaskłowski Wacław, *Sprawa dziedziczenia gospodarstw wiejskich w województwie kieleckim*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce, część III, Zwyczajne spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe)*, oprac. Józef Górski, Wacław Jaskłowski, Karol Kowalski, Jan Wasilkowski, Warszawa 1929, s. 85–142.
- Jastrzębski Robert, Dul Marek, *Prawne regulacje działalności giełd towarowych w Polsce*, Warszawa 2007.
- Jastrzębski Robert, *Prawo prywatne międzydzielnicowe. Zarys problematyki*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2015, t. 8, z. 3, s. 277–298.
- Jastrzębski Robert, *Zagadnienia prawne reform agrarnych na ziemiach polskich w XX wieku*, [w:] *Kwestia agrarna. Zagadnienia prawne i ekonomiczne*, red. Przemysław Litwiniuk, Warszawa 2016, s. 17–37.
- Karpiniec Rudolf, *Włościańskie zwyczaje spadkowe na Śląsku cieszyńskim*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce, część I, Zwyczajne spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. Karol Kowalski, Stefan i Konstanty Grzybowscy oraz Rudolf Karpiniec, Warszawa 1928, s. 131–157.
- Kniat Marian, *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, t. I, Poznań 1939, t. II, Poznań 1949.
- Kodeksy cywilne obowiązujące na Ziemiach Centralnych Polski włącznie z kodeksem zobowiązań wraz z ustawami, rozporządzeniami i dekretami Prezydenta Rzeczypospolitej, uzupełniającymi i związkowymi, obowiązującymi na ziemiach centralnych i na całym obszarze Państwa, tezami z orzeczeń pod odnośniami artykułami, rozporządzeniami ministerjalnymi i wskazaniem artykułów związkowych*, oprac. Edward Muszalski, Warszawa 1936.
- Kowalski Karol, *Prawne zwyczaje w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia oraz sprawa podzielności małych gospodarstw wiejskich w byłym zaborze austriackim*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce, część I, Zwyczajne spadkowe włościan w województwach południowych*, oprac. Karol Kowalski, Stefan i Konstanty Grzybowscy oraz Rudolf Karpiniec, Warszawa 1928, s. 1–93.
- Kowalski Karol, *Prawne zwyczaje w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia oraz sprawa niepodzielności małych gospodarstw wiejskich w województwie lubelskim*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce, część III, Zwyczajne spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe)*, oprac. Józef Górski, Wacław Jaskłowski, Karol Kowalski, Jan Wasilkowski, Warszawa 1929, s. 185–254.
- Kowalski Karol, *Stosunki rodzinne i zwyczaje spadkowe włościan w latach 1775–1870 w świetle tabuli prowincjonalnej cyrkulów lwowskiego i samborskiego*, Warszawa 1932.
- Koźmiński Leon, *Zwyczajne handlowe kupno-sprzedaż*, Warszawa 1948.

- Kuczkowski Stefan, *Zwyczaje spadkowe na Górnym Śląsku*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część II, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach poznańskim, pomorskim i na Górnym Śląsku*, oprac. Józef. Górski, Stefan Kuczkowski, Warszawa 1929, s. 97–128.
- Kwiecień Sebastian, *Zagadnienie niepodzielności gospodarstw wiejskich na gruncie ustawodawstwa II RP*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2022, t. LXXIV, z. 1, s. 193–210.
- Langrod Jerzy Stefan, *O tzw. prawie sędziowskim*, „Państwo i Prawo” 1946, z. 8, s. 17–22.
- Langrod Jerzy Stefan, *Uwagi o roli zwyczaju w prawie administracyjnym*, „Państwo i Prawo” 1947, z. 2, s. 19–26.
- Lipowski Stanisław, *W sprawie działów włościańskich*, „Głos Sądownictwa” 1938, nr 10, s. 775–778.
- Litwin Józef, *W sprawie mocy obowiązującej niektórych ustaw przedwojennych*, „Palestra” 1957, nr 1, s. 14–27.
- Malinowski Bronisław, *Prawo, zwyczaj, zbrodnia w społeczności dzikich*, z przedmową Czesława Znamierowskiego, Warszawa 2001.
- Muzykant Szymon, *Jeszcze o zwyczaju jako o źródle prawa włościańskiego na kresach wschodnich*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 40, s. 613–617.
- Muzykant Szymon, *Zwyczaj, jako źródło prawa włościańskiego na kresach wschodnich*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1924, nr 35, s. 540–543.
- Muzykant Szymon, *Odrębne prawo dziedziczenia osad niepodzielnych*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1927, nr 45, s. 622–629.
- Muzykant S., *Zwyczaj czy ogólna norma prawa cywilnego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1926, nr 26, s. 353–359.
- Muzykant Sz., *Włościańskie prawo spadkowe w województwie poleskim i 5 wschodnich powiatach wojew. białostockiego*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. IV, *Zwyczaje spadkowe włościan w czterech województwach kresowych*, oprac. Adam Bobkowski, Szymon Muzykant, Kazimierz Petrusiewicz, Witold Staniewicz, Warszawa 1929, s. 177–306.
- Niepodzielność gospodarstw wiejskich*, „Przegląd Notarialny” 1937, nr 5, 6, s. 101–104, 123.
- Nowacki Józef, Tabor Zygmunt, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 1994.
- Pamiętnik I Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie 8–10. VI. 1924 r.*, pod red. Alfonsa Parczewskiego i Franciszka Bossowskiego, Wilno 1925.
- Petrażycki Leon, *Zagadnienia prawa zwyczajowego*, tłum. Jan Sunderland, Warszawa 1938.
- Petrusewicz Kazimierz, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach wileńskim i nowogrodzkim*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część IV, *Zwyczaje spadkowe włościan w czterech województwach kresowych*, oprac. Adam Bobkowski, Szymon Muzykant, Kazimierz Petrusiewicz, Witold Staniewicz, Warszawa 1929, s. 1–70.
- Piekarski Mieczysław, *Działy spadkowe gospodarstw wiejskich (de lege ferenda)*, „Głos Sądownictwa” 1939, nr 7–8, s. 605–615.

- Płaza Stanisław, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym*, cz. 3. Okres międzywojenny, Kraków 2001.
- Prawo cywilne obowiązujące w województwach centralnych. Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego. Prawo małżeńskie. Kodeks Cywilny Napoleona. Kodeks Zobowiązań. Ustawy Hipoteczne. Ustawy Związkowe*, zebrał i opracował Zenon Łączyński, Warszawa 1937 (reprint: Warszawa 1997).
- Radwański Zbigniew, *Kodyfikacja prawa i procesu cywilnego*, [w:] *Historia Państwa i Prawa Polski 1918–1939*, część II, pod red. Franciszka Ryszki, pod ogólną red. Juliusza Bardacha, Warszawa 1968, s. 148–169.
- Radwański Zbigniew, *Prawo spadkowe*, [w:] *Historia Państwa i Prawa Polski 1918–1939*, część II, pod red. Franciszka Ryszki, pod ogólną red. Juliusza Bardacha, Warszawa 1968, s. 189–195.
- Rafacz Józef, *Włościańskie prawo spadkowe w Polsce nowożytnej*, Warszawa 1929 (odbitka z „Biblioteki Puławskiej” nr 12); także w: *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce*, część V, oprac. Józef Bekerman, Józef Rafacz, Warszawa 1929, s. 1–38.
- Sand Henryk, *Znaczenie zwyczaju handlowego*, „Górnośląskie Wiadomości Gospodarcze” 1928, nr 8, 9, 10, 11, s. 15–17, 12–14, 16–17, 12–13.
- Savigny Karol Fryderyk von *O powołaniu naszych czasów do ustawodawstwa i nauki prawa*, przekład i wstęp Kazimierz Opalek, Warszawa 1964.
- Sekutowicz Bolestaw, *Chaos w stosunkach prawnych na kresach wschodnich, jako skutek stosowania prawa zwyczajowego przy spadkobranii włościan*, „Przegląd Notarialny” 1929, nr 3, s. 209–218.
- Słomiński Adam, *Prawo cywilne (obowiązujące w b. Kongresówce) w życiu (spadki i testamenty). Uwzględniony stan ustawodawstwa i judykatury na 1/I – 1936 roku*, Warszawa 1936.
- Sójka-Zielińska Katarzyna, *Prawne problemy podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego*, Warszawa 1966.
- Spadkowe prawo*, [w:] *Encyklopedia Podręczna Prawa Prywatnego założona przez Henryka Konica*, pod red. Fryderyka Zolla i Jana Wasilkowskiego, t. IV, Warszawa 1939; poszczególne części, Alfred Ohanowicz, *Województwa Zachodnie*, s. 2152–2178; Franciszek Bossowski, *Województwa Wschodnie*, s. 2178–2202; Fryderyk Zoll przy współudziale Stefana Kosińskiego, *Województwa Południowe*, s. 2202–2267; Eugenjusz J. Barwiński, *Województwa Środkowe*, s. 2268–2306.
- Staniewicz Witold, *Przyczynki do zwyczajów spadkowych włościan w województwie wileńskim i nowogrodzkim*, [w:] *Zwyczajne spadkowe włościan w Polsce*, część IV, *Zwyczajne spadkowe włościan w czterech województwach kresowych*, oprac. Adam Bobkowski, Szymon Muzykant, Kazimierz Petruszewicz, Witold Staniewicz, Warszawa 1929, s. 71–88.

- StawarskaRippel Anna, *Nie uchylone a jednak nieobowiązujące. O niektórych aspektach ciągłości prawnej w początkach Polski Ludowej*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2004, nr 1, s. 285–295.
- Studnicki Franciszek, *Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy*, Kraków 1949.
- Styś Wincenty, *Rozdrabnianie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931*, Lwów 1934.
- Śreniowski Stanisław, *Studia nad prawem i stosunkami agrarnymi Królestwa Polskiego 1831–1864*, Warszawa 1963.
- Śreniowski Stanisław, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1956.
- Świątkowski Henryk, *Zagadnienie niepodzielności gospodarstw wiejskich*, Warszawa 1938.
- Świerzeńska Wanda, *Wpływ prawa na proces rozdrabniania gruntów*, „Rolnictwo” 1937, t. IV, z. 2, s. 5–38.
- Till Ernest, *O prawie zwyczajowym*, „Przegląd Sądowy i Administracyjny” 1877, nr 22, s. 175–177.
- W. S., *O zwyczajach spadkowych włościan w gm. Ejszyskiej pow. Lidzkiego ziemi Wileńskiej*, „Tygodnik Rolniczy” 1924, nr 29–30, s. 2–3.
- Wasilkowski Jan, *Przejście gospodarstw małorolnych na zstępnych i zagadnienia reformy spadkobrania włościańskiego (województwo warszawskie oraz zachodnia część województwa białostockiego, podlegająca prawom b. Królestwa Kongresowego)*, [w:] *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, część III, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe)*, oprac. Józef Górski, Wacław Jaskłowski, Karol Kowalski, Jan Wasilkowski, Warszawa 1929, s. 1–84.
- Wróblewski Jerzy, *Concepts of Legal System and Conceptions of Validity (Pojęcia systemu obowiązywania prawa)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica” 1986, nr 24, s. 3–22.
- Wróblewski Stanisław, *Komentarz do kodeksu handlowego. Część I. Zeszyt 1 (art. 1–13)*, Kraków 1935.
- Wróblewski Stanisław, *Postulaty prawnicze przy unormowaniu zagadnienia niepodzielności drobnych gospodarstw*, „Rolnictwo” 1930, t. II, s. 47–64, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1939, nr 2, s. 1–10.
- Ziemiński Zygmunt, *Desuetudo*, „Państwo i Prawo” 1994, z. 11, s. 3–8.
- Znamierowski Czesław, *Podstawowe pojęcia teorii prawa. Część pierwsza. Układ prawny i norma prawna*, Poznań 1934.
- Zoll Fryderyk, *Międzynarodowe i międzydzielnicowe prawo prywatne*, [w:] *Encyklopedia Podręczna Prawa Prywatnego*, założona przez Henryka Konica, pod red. Fryderyka Zolla i Jana Wasilkowskiego, t. II, Warszawa 1936, s. 885–935.
- Zwyczaje Handlowe na Pomorzu*, opracował i branżowo zestawiał na podstawie orzeczeń Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni M.J. Korytowski starszy referendarz Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni, Gdynia 1938.

Zwyczaje handlowe. Zbiór orzeczeń o zwyczajach handlowych wydanych przez Izbę Przemysłowo-Handlową we Lwowie w latach 1928–1938, Lwów 1939.

Żarnowski Janusz, *Chłopi*, [w:] *Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 61.

Żarnowski Janusz, *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1973.

Żuromski Kazimierz, *Ustawa Rzeszy Niemieckiej z 29.IX.1933 o dziedzicznych zagrodach chłopskich*, „Przegląd Notarialny” 1934, nr 13–14, s. 309–311.

► STRESZCZENIE

Prawo zwyczajowe a zwyczaj: zwyczaje spadkowe włościan w II Rzeczypospolitej

Artykuł dotyczy zagadnień z zakresu stosowania zwyczaju oraz prawa zwyczajowego. Autor – poza zagadnieniami teoretycznoprawnymi – zwrócił uwagę na zastosowanie instytucji *desuetudo* w prawie zwyczajowym, jak i stanowionym. Najważniejszą część publikacji stanowi omówienie prawa spadkowego, które obowiązywało w II Rzeczypospolitej, zwłaszcza w odniesieniu do włościan.

Warto zaznaczyć, że obowiązujące wówczas regulacje z zakresu prawa spadkowego, tj. Kodeks Napoleona, kodeks cywilny austriacki, rosyjski Zbiór Praw oraz kodeks cywilny niemiecki, nie były zwykle stosowane przez ludność wiejską w państwie polskim w latach 1918–1939. W praktyce bowiem były używane zwyczaje spadkowe włościan, które były zróżnicowane dzielnicowo, a nawet regionalnie. Wyróżniano cztery podstawowe dzielnice, tj. centralną, południową, wschodnią oraz zachodnią, na których obszarze obowiązywały odpowiednio wyżej wymienione cztery kodeksy.

Na podstawie ankiet przeprowadzonych przez Ministerstwo Reform Rolnych i Wydział Ekonomiki Rolnej Drobnych Gospodarstw Wiejskich Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach opracowano w latach 1928–1929 materiały dotyczące wyżej wymienionych czterech dzielnic. Materiały te zostały oparte na kwestionariuszach przesłanych między innymi do sądów pokoju, sądów powiatowych, notariuszy, sejmików powiatowych, wydziałów powiatowych. Przeprowadzona ankieta objęła cały obszar ówczesnego państwa polskiego. Następnie wyniki ankiet ukazały się w kilku częściach pod zbiorczym tytułem: *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*. Części te dotyczyły wyżej wymienionych dzielnic, w tym niektórych województw. Z przeprowadzonych badań wynikało, że ludność wiejska, która stanowiła około 60% społeczeństwa II Rzeczypospolitej, stosowała zwyczaje spadkowe. Co istotne, przekazywanie gospodarstw rolnych odbywało się zwykle za życia spadkodawcy, a sporządzanie testamentu należało do rzadkości.

W omawianym okresie były podejmowane próby ujednolinitania prawa spadkowego włościan. Miało to polegać na opracowaniu ogólnopolskiej regulacji prawa spadkowego dla tej warstwy społeczeństwa. W praktyce jednak nie doszło do uchwalenia przez polski parlament ustawy dotyczącej dziedziczenia gospodarstw wiejskich. W związku z tym obowiązujące w ówczesnym państwie polskim zwyczaje spadkowe włościan miały istotny wpływ na stosunki własnościowe na polskiej wsi w okresie dwudziestolecia międzywojennego i – co za tym idzie – wpływały na wzrost rozdrobnienia gospodarstw wiejskich oraz pauperyzację polskiej wsi. Na zakończenie należy stwierdzić, że różnica między prawem zwyczajowym a zwyczajem była i jest trudna do określenia. Egzemplifikacją tego właśnie są – stosowane w praktyce II Rzeczypospolitej – zwyczaje spadkowe włościan.

► SUMMARY

Customary Law and Custom: Customary Inheritance Practices among Peasants in the Second Polish Republic

This article addresses issues concerning the application of custom and customary law. In addition to theoretical and legal considerations, the author draws attention to the relevance of the doctrine of *desuetudo* (disuse) in both customary and statutory legal frameworks. The principal focus of the study is the inheritance law in force in the Second Polish Republic, particularly with respect to the peasant population.

Although several codifications of inheritance law formally applied at the time – including the Napoleonic Code, the Austrian Civil Code, the Russian Digest of Laws, and the German Civil Code – they were seldom observed by the rural population between 1918 and 1939. In practice, inheritance among peasants was regulated by customary norms, which varied considerably across regions and former partition territories divided into four major districts: central, southern, eastern, and western Poland.

Between 1928 and 1929, the Ministry of Agrarian Reform and the Department of Agricultural Economics of Small Rural Holdings at the State Agricultural Institute in Puławy conducted a nationwide survey among justices of the peace, district courts, notaries, county councils, and county administrative boards to collect data concerning the four districts in question. The findings were published in the form of a multi-part publication titled *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce* [Customary Inheritance Practices among Peasants in Poland], which documented the regional diversity of such customs. The survey revealed that the rural population, constituting approximately 60% of the Polish population of that time, largely adhered to customary rules of inheritance. Importantly, rural holdings were most

often transferred during the lifetime of the owner, while inheritance through a last will and testament was relatively uncommon.

Although efforts were undertaken to unify inheritance law for the rural population by means of a nationwide statute, no such act was ultimately adopted by the Polish Parliament. As a result, the customary inheritance practices observed among the rural population of the Second Polish Republic had a significant impact on property relations in the countryside, contributing to the increasing fragmentation of rural holdings and the pauperisation of rural areas. The article concludes by highlighting the persistent difficulty in clearly distinguishing between custom and customary law – a distinction illustrated by the inheritance practices in place among peasants during the interwar period.